

ਰਾਮਲੀਲਾ

ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ

ਜਨਚੇਤਨਾ

Ramlila by Premchand (In Punjabi)
ISBN 978-81-972804-9-8

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ - ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ

ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ - ਸਤੰਬਰ, 2013
ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ - ਮਈ, 2017
ਤੀਸਰੀ ਛਾਪ - ਅਪ੍ਰੈਲ, 2024

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਜਨਚੇਤਨਾ
ਪਤਾ - ਦੁਕਾਨ ਨੰਬਰ 8, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ-141001
ਫੋਨ ਨੰ. 098155-87807.
ਈਮੇਲ : janchetnappb@gmail.com

ਸਰਵਰਕ ਤੇ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ - ਰਾਮ ਬਾਬੂ
ਟਾਈਪ ਸੈਟਿੰਗ - ਜਨਚੇਤਨਾ
ਛਾਪਕ : ਅੱਪੂ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ

ਕੀਮਤ : 20 ਰੁਪਏ

ਰਾਮਲੀਲਾ

ਮੈਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇਖਣ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਭੱਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲਾਈ, ਅੱਧੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਉੱਚਾ ਕੁੜਤਾ ਪਾਈ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੌੜਦੇ, ਹੁ-ਹੁ ਕਰਦੇ ਦੇਖਕੇ ਹੁਣ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਮਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਲੀਲਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਗਿਆ; ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਲੀਲਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ, ਰਾਮਨਗਰ ਦੀ ਲੀਲਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਦਾਨਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਹਨ, ਤੂੰਬੇ ਵੀ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਹਨ; ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਬਣਵਾਸੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਜ ਅਸਲੀ ਹੋਣ; ਪਰ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਉਥੇ ਵੀ ਰਾਮਲੀਲਾ ਹੂ-ਹੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਪਰ ਇੱਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਹ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਰਾਮਲੀਲਾ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਨੰਦ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੰਦ ਸ਼ੁਦਾਈਪੁਣੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਫ਼ਾਕਨ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਾਮਲੀਲਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ; ਅਤੇ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲੀਲਾ-ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਿਨ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਹੋਣ ਲਗਦੀ। ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਜਾ ਬਹਿੰਦਾ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੇਹ 'ਤੇ ਤਿਲਕ ਵਾਲੀ ਪੀਲੀ ਮਿੱਟੀ ਪੀਹ ਕੇ ਲਿੱਪੀ ਜਾਂਦੀ; ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਪਾਉਡਰ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਪਾਉਡਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲਾਲ, ਹਰੇ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਮੱਥਾ, ਭਰਵੱਟੇ, ਠੋਡੀ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਆਦਮੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦਾ। ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪਿਆਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ, ਲੇਪ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਪੀਸਣੀ, ਪੱਖਾ ਝੱਲਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਥ ਯਾਤਰਾ ਨਿੱਕਲਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹਿਣ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ, ਜੋ ਮਾਣ, ਜੋ ਰੋਮਾਂਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਹਿਣ 'ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਹੋਮ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ-ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਨਾਇਬ-ਤਹਿਸੀਲਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਲ-ਬੈਚੇਨੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।

ਨਿਸ਼ਾਦ-ਕਿਸ਼ਤੀ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਭਟਕਾਵੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇਖਣ ਨਾ ਗਿਆ। ਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਨਿੱਕਲੀ; ਪਰ ਮੈਂ ਖੇਡਣਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਉਸਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਵਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ; ਪਰ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੈਰ, ਵਾਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਰੌਂਦ ਪਿੱਟ ਕੇ ਪੰਜ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ, ਇਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਨਾਲੇ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ। ਯਾਤਰਾ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਲਾਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੱਜਿਆ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਦੌੜਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭੀੜ ਹਟਾਉਂਦਾ, ਜੀ-ਜਾਨ ਨਾਲ਼ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ਖੋਲ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਮਚੰਦਰ 'ਚ ਮੇਰੀ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ! ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਫੇਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਹੇਠਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਹ ਫੇਰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਕਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਲ ਦੀ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਝਲਕ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ 'ਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਸਦਾ ਹੀ ਦਿਆਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅਣ-ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ? ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਉਸ ਵੱਡੇ ਵਾਂਗ ਕੁੱਦਣ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੋਤ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ ਭੱਜ ਕੇ ਨਾਲੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਦੌੜਦਾ, ਪਰ ਸਭ ਆਪਣੀ ਧੁਨ 'ਚ ਮਸਤ ਸਨ; ਮੇਰੀ ਚੀਕ-ਪੁਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਨਾ ਪਈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਪਲ ਜਿੰਨਾਂ ਦੁੱਖ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨਾਲ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ, ਨਾ ਕਦੇ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਵਾਂਗਾ; ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਨਾਲੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੁਲ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਮੈਂ ਦੌੜਦਾ ਰਥ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਇਉਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

2

ਰਾਮਲੀਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਗੱਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੀ ਸੀ; ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਚੰਦਾ ਘੱਟ ਵਸੂਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੀ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੋਈ ਬਾਤ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਦਿਨੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹਾਲੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਉਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਖਾਣ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਮਿਲਦੀ, ਉਹ ਲਿਆ ਕੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਉਣ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨਾਂ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ, ਉਨਾਂ ਖੁਦ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਕੋਈ ਮਠਿਆਈ ਜਾਂ ਫਲ

ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੰਬੂ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ, ਜੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਉਥੇ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਲਦਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਨਾ ਦਿੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾ ਆਉਂਦਾ।

ਖੈਰ, ਰਾਜਗੱਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਆਇਆ। ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਟੈਂਟ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਖੂਬ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਦਲ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੱਢੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਗਈ। ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੈਸੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤੇ ਹੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮ ਆਈ, ਉਸਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਦੋਂ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਦਸ਼ਹਿਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਦੇਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਖਰਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਰੁਪਈਆ ਲਿਆ ਕੇ ਆਰਤੀ ਦੀ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗੁਸੈਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਮੂੰਹ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਸ ਜ਼ਰਅੱਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਅਬ ਨੂੰ ਦਾਗ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਦਸ ਵੱਜਦੇ-ਵੱਜਦੇ ਇਹ ਪਰਿਕਰਮਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ।

ਆਰਤੀ ਦੀ ਥਾਲੀ ਰੁਪਈਆਂ ਅਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਹੀ-ਸਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ; ਪਰ ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੁਪਏ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਇਸਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਹੋਰ ਵਸੂਲ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਫਲ ਵਿੱਚ ਉਗਰਾਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨਿਆਂ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਆਬਾਦੀਜਾਨ* ਸੁਹਿਰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਟ ਫੜਕੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦਿਖਾਵੇ ਕਿ ਲੋਕ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ-ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦੇ ਹੀ ਜਾਣ। ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਛੋਕਰਾ ਕਿਹੜਾ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਕਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਰੱਬ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚੌਧਰੀ — “ਸੁਣੋ ਆਬਾਦੀਜਾਨ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਐਤਕੀ ਚੰਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਦਾ।”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦੇ ਹੋ, ਕਿਉਂ? ਪਰ ਇੱਥੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਦਾਲ ਨਹੀਂ ਗਲਣੀ। ਵਾਹ! ਰੁਪਏ ਮੈਂ ਵਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਤੁਸੀਂ ਦੇਵੋਂ। ਕਮਾਈ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਲੱਭਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵਾਕਈ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਓਗੇ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੀ ਕੀ ਔਕਾਤ! ਬੱਸ, ਕੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਚਕਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਓ! ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ, ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਹੋ ਜਾਓਗੇ।”

ਚੌਧਰੀ — “ਤੂੰ ਦਿਲਲਗੀ ਕਰਦੀ ਏਂ, ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਤੰਗ ਹੋਈ ਪਈ ਆ।”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਤਾਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਉਂਗਲੀਆਂ 'ਤੇ ਨਚਾਉਂਦੀ ਹਾਂ।”

ਚੌਧਰੀ — “ਆਖਿਰ ਤੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀ ਹੈ?”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਜੇ ਵੀ ਵਸੂਲੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਅੱਧ ਮੇਰਾ ਤੇ ਅੱਧ ਤੁਹਾਡਾ। ਲਿਆਉ ਦਿਓ ਤਾੜੀ।”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ* = ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ। — ਸੰਪਾ:

ਚੌਧਰੀ — “ਚਲੋ ਇਹੀ ਸਹੀ।”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਗਿਣ ਦਿਓ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣੈ।”

ਚੌਧਰੀ — “ਵਾਹ! ਉਹ ਵੀ ਲਏਗੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ।”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਜ਼ਰਤ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੀ? ਸਦਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮਝ ਦੇ! ਖੂਬ; ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਆਣੇ, ਮੈਂ ਮੂਰਖ! ਵਾਹ!”

ਚੌਧਰੀ — “ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਦੋਹਰੀ ਫੀਸ ਲੈਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਏ?”

ਆਬਾਦੀਜਾਨ — “ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਰੂਰਤ ਲਈ ਕਰ ਰਹੀਂ ਆਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ

ਸੌ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਵੱਢਿਆ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਭਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦੀ ਫਿਰਾਂ?”

ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਬਣਾ ਪਿਆ। ਨਾਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਸਿਰੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੁਆਰਪਨ, ਉੱਤੋਂ ਹਸੀਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅਦਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗਜ਼ਬ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵੀ ਮਸਤ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੀਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਬੈਠ ਗਈ, ਉਹਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲੈ ਹੀ ਲੈਂਦੀ। ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਗੱਡਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁੱਟ ਫੜਿਆ, ਮੈਂ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਟਕਾਰ ਵੀ ਦੇਣ, ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਰੱਬਾ! ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਧੋਖਾ ਖਾ ਰਹੀਆਂ! ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੁੱਛਾਂ 'ਚ ਹੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਟਪਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਖਿੜ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਪਰ ਰੱਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਲਈ। ਉਹ ਦੇਖੋ ਉਹਨਾਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਟ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਓਹ! ਆਹ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਂਹਾਂ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਣਗੇ। ਚੁੜੇਲ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ।

ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ — “ਇੱਥੇ ਤੇਰੀ ਦਾਲ ਨਹੀਂ ਗਲਣੀ, ਆਬਾਦੀਜਾਨ! ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਦੇਖ।”

ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਕਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੀ ਕਹੀ ਸੀ; ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਗੁੱਸੇਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲੇ; ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਚੀਖ ਕੇ ਗੁੱਸੇਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ - ‘ਤੂੰ ਬਾਣੀਏ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਕੀ ਏਂ? ਇੱਧਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਜਾਨ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਏ! ਤੇਰਾ ਜੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਅਜ਼ਮਾ ਲੈ। ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਰਕਮ ਨਾ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਨਾ ਦਿਖਾਵਾਂ! ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ! ਘੋਰ ਅਨਰਥ! ਐ ਜ਼ਮੀਨ ਤੂੰ ਫਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ? ਅਕਾਸ਼ ਤੂੰ ਫਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ? ਹਾਏ! ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ!’ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜੇਭ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕੱਢੀ, ਅਤੇ ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ‘ਆਹ! ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਹੈ।’ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੇਠ ਉੱਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਧੀ, ਇਸਦਾ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਇੰਨਾ ਮਾਣ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਹਾਤਿਮ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਪਈਆ ਰੱਖਦੇ ਦੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਖਾ ਹੀ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਉਸ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਅਬ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਘ੍ਰਿਣਤ, ਨੀਚ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਮਨੋਹਰ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੀ; ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਉਥੇ ਬੈਠਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ; ਜੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਅੱਖਾਂ-ਦੇਖੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਸ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੇਖਦਾ-ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਸਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਾਤ ਭਰ ਗਾਉਣਾ-ਵਜਾਉਣਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਬਲੇ ਦੀ ਧਮਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਾਂ; ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ? ਜੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ?

ਤੜਕੇ ਸਵੇਰੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੀ ਵਿਦਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਜਿਓਂ ਉੱਠਦੇ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤੰਬੂ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ। ਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਤੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਚਲੇ ਨਾ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ- ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਵੀਹ-ਬਾਈ ਬੰਦੇ ਇਛੁੱਕ ਮੂੰਹ ਬਣਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਖ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਧਾ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਲਛਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਬੈਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ; ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਖੜੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਗੜਵੀ ਦੀ ਰੱਸੀ ਪਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੀਣੀ

ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ — “ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਦਾਈ ਹੋ ਗਈ?”

ਰਾਮਚੰਦਰ — “ਹਾਂ, ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੀ ਵਿਦਾਈ ਦਾ ਕੀ ਏ? ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਓ ਤੇ ਹੋ ਗਈ ਵਿਦਾਈ।”

“ਕੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ?”

“ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਹਾਲੇ ਰੁਪਏ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ।”

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ?”

“ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਬੱਚਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਰੁਪਏ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ! ਪਰ ਮਿਲਿਆ ਕੁੱਝ ਨਾ। ਰਾਹ ਖਰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਕਿਹੜਾ ਦੂਰੋਂ ਹੋ, ਪੈਦਲ ਚਲੇ ਜਾਓ!”

ਮੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮਨ ਕਰੇ ਜਾ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਨਾਲ਼ ਝਗੜਾਂ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਲਈ ਰੁਪਏ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ; ਪਰ ਵਿਚਾਰੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ! ਜਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਬਾਦੀਜਾਨ 'ਤੇ ਦਸ-ਦਸ, ਵੀਹ-ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਵਾਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਦੋ-ਦੋ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਬਾਦੀਜਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੇਖਦਾਂ ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ! ਮੈਂ ਭੱਜਾ-ਭੱਜਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ਼ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬੋਲੇ — “ਕਿੱਧਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਏਂ? ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੈਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਸੁੱਝਦੀ ਏ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ — “ਤੰਬੂ 'ਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਿਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।”

“ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਕੀ ਫਿਕਰ ਪਈ ਏ?”

“ਉਹ ਜਾਣਗੇ ਕਿਵੇਂ? ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਤਾਂ ਰਾਹ-ਖਰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਏ!”

“ਕੀ ਕੁੱਝ ਖਰਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ? ਇਹ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ।”

“ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਇੰਨੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ।”

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ — “ਜਾਹ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਰੁਪਏ ਨਹੀਂ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ 'ਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਮੁੱਕ

ਗਈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡਾਂਟ-ਫਿਟਕਾਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਹਿੰਦਾ — “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਓ।” ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ, ਮੈਂ ਠੀਕ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਕਰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ; ਪਰ ਮੇਰੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਆਨੇ ਪਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਸੋਂ ਵਧੇਰੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਸੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹੀ ਦੋ ਆਨੇ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਦਾ ਹੋਈਆਂ! ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਗਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਸਨ; ਪਰ ਦਿਲ ਖੇੜੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

